

Ласунова Світлана Валеріївна,

кандидат педагогічних наук, завідувачка відділу
науково-методичного та інформаційно-аналітичного
забезпечення експертної діяльності
Одеського науково-дослідного інституту
судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID ID: 0000-0002-7339-6312

Журавльова Маргарита Олегівна,

кандидат психологічних наук, заступник директора
Одеського науково-дослідного інституту
судових експертиз Міністерства юстиції України
з експертної роботи
ORCID ID: 0000-0003-1569-5119

АКТИВІЗАЦІЯ РОЛІ ПОТЕРПІЛОГО У СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗІ: НАРАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНИХ СТРАЖДАНЬ

ACTIVATING THE ROLE OF THE VICTIM IN FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION: A NARRATIVE APPROACH TO THE PROBLEM OF COMPENSATION FOR MORAL SUFFERING

Анотація. У статті проаналізовано проблему експертної методології під час визначення розміру моральної шкоди. Розглянуто обмеження об'єктивістських та формульних підходів (зокрема, діючої експертної методики, розробленої в контексті підходу О. М. Ерделевського), які, прагнучи стандартизації, нівелюють унікальний суб'єктивний досвід потерпілого.

Представлено поглиблений аналіз застосування наративного підходу у судовій психологічній експертизі для визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Обґрунтовується оптимізація цього підходу через деталізований алгоритм, що передбачає активну суб'єктну роль потерпілого у формулюванні запитуваної суми, та експертне психологічне обґрунтування цієї суми з використанням удосконалених критеріїв В. П. Паліюка. Розглядаються теоретичні засади, методологічні аспекти, потенційні виклики та переваги запропонованої моделі.

Ключові слова: моральна шкода, судово-психологічна експертиза, підхід О. М. Ерделевського, підхід В. П. Паліюка, суб'єктний підхід, психологічне обґрунтування, активна роль потерпілого, наративний аналіз, валідація страждань.

Abstract. The article analyses the problem of expert methodology in determining the amount of moral damage. It examines the limitations of objectivist and formulaic approaches (in particular, the current expert methodology developed in the context of O. M. Erdelevsky's approach), which, in their pursuit of standardization, negate the unique subjective experience of the victim.

An in-depth analysis of the application of the narrative approach in forensic psychological examination to determine the amount of compensation for moral damage is presented. The optimization of this approach is justified by a detailed algorithm that provides for the active subjective role of the victim in formulating the requested amount and expert psychological justification of this amount

using the improved criteria of V. P. Paliuk. The theoretical foundations, methodological aspects, potential challenges and advantages of the proposed model are considered.

Key words: moral damage, forensic psychological examination, O. M. Erdelevsky's approach, V. P. Paliuk's approach, subjective approach, psychological justification, active role of the victim, narrative analysis, validation of suffering.

Визначення розміру компенсації за завдану моральну (немайнову) шкоду залишається однією з найбільш складних та дискусійних проблем сучасної юридичної та психологічної практики. Суть проблеми полягає у необхідності «перекладу» унікальних, суб'єктивних людських страждань на мову об'єктивних, універсальних та, головне, грошових еквівалентів. Така «комерціалізація страждань» є вимушеним кроком правосуддя, спрямованим на відновлення справедливості.

В Україні значного поширення набула методологія, яка намагається об'єктивувати цей процес і яка базується на формульному підході, враховуючи низку коефіцієнтів (характер страждань, тривалість, соціальний статус тощо) для виведення підсумкової суми. Цей підхід, безперечно, має переваги: він вносить елемент стандартизації, передбачуваності та знижує ризик волюнтаризму з боку як суду, так і експерта. Однак його фундаментальним недоліком, як і будь-якого суто формульного підходу, є деперсоналізація та об'єктивація потерпілого. Людина перетворюється із суб'єкта права та носія унікального досвіду на пасивний «об'єкт дослідження», набір змінних для математичної формули. Такий підхід ігнорує фундаментальний принцип психології – «страждання є глибоко інтимним і суб'єктивним феноменом». А отже, його неможливо повністю охопити зовнішніми коефіцієнтами.

Зростаюче усвідомлення важливості суб'єктивного досвіду та наративних конструкцій у формуванні особистісної реальності спонукає до пошуку нових методологічних підходів в експертній діяльності. Наративний підхід, що розглядає життя як послідовність історій, які людина розповідає про себе, дає унікальну можливість поглибити розуміння страждань крізь призму особистісного осмислення. Ця стаття присвячена розробці та обґрунтуванню моделі визначення розміру моральної шкоди, яка інтегрує наративний підхід з активною суб'єктивністю потерпілого в усталені експертні методики та практики.

Отже, метою представленої статті є обґрунтування доцільності доповнення наявного у сучасній експертній методології підходу до визначення розміру моральної шкоди принципово новим наративним складником: наданням потерпілому активної суб'єктної ролі у визначенні суми відшкодування з подальшим психологічним обґрунтуванням цієї суми експертом.

Протягом тривалого часу в українській експертній практиці домінує підхід, запропонований російським правником О. М. Ерделевським. Цей підхід, безумовно, є важливим етапом у формуванні методичної бази для визначення

розміру компенсації моральної шкоди. Його «формула» пропонує чіткий, хоча й дещо формалізований, спосіб розрахунку, що надає суду та учасникам процесу певну визначеність.

Однак з розвитком психологічної науки та правової системи України стають усе більш очевидними обмеження цього підходу. Сучасні виклики вимагають від експертів не просто формального розрахунку, а глибокого, всебічного та індивідуалізованого аналізу особистості. І саме тут підхід В. П. Паліюка виявляє свої ключові переваги. Зупинимось докладніше на основних дискусійних питаннях.

Аналіз наукових публікацій свідчить про значний інтерес до підходу В. П. Паліюка в українській науковій спільноті. Водночас його противниками та деякими практиками відзначається низка критичних зауважень:

– *складність підходу та вимоги до кваліфікації експерта*. Критики зазначають, що застосування підходу Паліюка вимагає від експерта високого рівня кваліфікації, глибоких знань у галузі клінічної психології, патопсихології та психодіагностики. Це ускладнює його широке та уніфіковане застосування;

– *проблема об'єктивізації та квантифікації*. Хоча підхід є якісно глибоким, деякі дослідники вказують на складність переведення якісних психологічних оцінок у чіткі кількісні показники ступеня тяжкості. Є певний елемент суб'єктивізму експерта у разі інтегральної оцінки, що може викликати суперечки;

– *відсутність прямого зв'язку з грошовим еквівалентом*. Деякі правники та судді висловлюють думку, що відсутність у методиці прямої формули розрахунку компенсації ускладнює для них процес прийняття рішення. Однак варто наголосити, що визначення розміру компенсації є виключною прерогативою суду, а завдання експерта – надати дані саме про психологічний стан та ступінь страждань.

Але, на думку авторів статті, саме ті аспекти, які викликають дискусії, значною мірою і обґрунтовують актуальність та переваги підходу В. П. Паліюка, особливо порівняно з альтернативними методиками:

1. Підхід В. П. Паліюка розроблений в Україні *українським вченим з урахуванням особливостей національного законодавства* (зокрема, Цивільного кодексу України), менталітету та соціально-культурних реалій. Це є критично важливим для адекватної оцінки страждань, які переживає людина в українському суспільстві.

2. На відміну від більш формалізованого підходу О. М. Ерделевського, методологія В. П. Паліюка базується на глибокому *аналізі психологічної структури моральних страждань*. Вона розглядає страждання не як статичну величину, а як динамічний процес, що охоплює різні сфери психічної діяльності особистості.

3. Підхід В. П. Паліюка вимагає від експерта детального вивчення *індивідуально-психологічних особливостей* потерпілого, аналізу ситуації, що травмує, та її наслідків для конкретної людини. Це дозволяє уникнути «усереднення» і надати суду максимально обґрунтований висновок, що відображає унікальність кожного випадку.

4. Концепція В. П. Паліюка інтегрує *сучасні досягнення психології травми, патопсихології та психології особистості*. Вона оперує такими поняттями, як порушення адаптації, зміна життєвих стереотипів, фрустрація потреб, що відповідає сучасному науковому дискурсу.

5. Здорова наукова та практична конкуренція є рушієм прогресу. Надмірна залежність від одного, навіть перевіреного часом підходу (як підхід О. М. Ерделевського) може призвести до стагнації та ігнорування нових, більш досконалих інструментів. Розвиток та впровадження альтернативних методик стимулює критичне мислення, професійний розвиток експертів та підвищує загальну якість судових експертиз. А тому *назріла потреба у подоланні методичної монополії*.

Таким чином, звернення до підходу В. П. Паліюка – це не просто зміна одного «калькулятора» на інший. Фундаментальна перевага цього підходу полягає у свідомому переході від формалізованих, усереднених оцінок до глибокого, індивідуалізованого аналізу моральних страждань. Це перехід до більш глибокої, психологічно обґрунтованої та індивідуалізованої парадигми експертного дослідження. А критика щодо його складності, по суті, є лише визнанням високих професійних стандартів, яких вимагає метод для досягнення точності.

У чому ж особливості підходу В. П. Паліюка?

Підхід В. П. Паліюка до визначення моральної шкоди є комплексним і структурованим. Його ключові особливості полягають у такому:

1. Концептуальна основа.

В основі лежить уявлення про моральні страждання як про *системне психологічне явище*, що є наслідком порушення нормального перебігу психічної діяльності особистості під впливом психотравмуючої події. Ці страждання виявляються у негативних психологічних змінах та станах.

2. Структура моральних страждань.

В. П. Паліюк виділяє та аналізує *п'ять основних компонентів (сфер)*, в яких проявляються моральні страждання:

1) емоційно-вольова сфера: аналізується спектр, інтенсивність та тривалість негативних емоцій (страх, тривога, відчай, гнів, депресивні стани), а також порушення вольового контролю, апатія, втрата мотивації;

2) когнітивна сфера (сфера свідомості та самосвідомості): досліджуються нав'язливі думки та спогади про травматичну подію, порушення

концентрації уваги, пам'яті, самооцінки, почуття власної неповноцінності, зміна «Я-концепції»;

3) особистісна сфера: оцінюються зміни у характері, системі цінностей, переконаннях, поява недовіри до людей, цинізму, соціальної ізоляції, втрата сенсу життя;

4) поведінкова сфера: аналізується порушення повсякденної активності, уникнення ситуацій, що нагадують про подію, порушення сну та апетиту, зловживання психоактивними речовинами, відмова від звичних занять та хобі;

5) соціально-психологічна сфера: досліджується руйнування або ускладнення значущих соціальних зв'язків (сімейних, дружніх, професійних), втрата соціального статусу, проблеми у комунікації, почуття соціальної відчуженості [4].

3. Алгоритм експертного дослідження.

Експертиза за підходом В. П. Паліюка передбачає чітку послідовність дій:

1. Аналіз ситуації. Детальне вивчення обставин справи, що призвели до завдання шкоди.

2. Діагностика вихідного стану. Оцінка психологічного стану та індивідуальних особливостей особи до психотравмуючої події (преморбідний фон).

3. Психодіагностичне обстеження. Застосування комплексу валідних та надійних психодіагностичних методик для об'єктивізації наявних психологічних змін.

4. Аналіз прояву страждань. Оцінка наявності, ступеня вираженості та тривалості негативних змін у кожній з п'яти вищезазначених сфер.

5. Встановлення причинно-наслідкового зв'язку. Обґрунтування того, що виявлені психологічні зміни є прямим наслідком саме досліджуваної психотравмуючої події.

6. Визначення ступеня тяжкості страждань. Інтегральна оцінка глибини та масштабу психологічних порушень. В. П. Паліюк пропонує градацію ступенів тяжкості (наприклад, легкий, середній, тяжкий, особливо тяжкий), кожен з яких має свої якісні та кількісні характеристики.

7. Прогноз та рекомендації. Оцінка ймовірності та тривалості збереження негативних наслідків, потреби у психологічній допомозі та реабілітації [4].

4. Ключова відмінність від підходу О. М. Ерделевського.

Якщо підхід О. М. Ерделевського орієнтований на виведення кінцевої грошової суми через застосування коефіцієнтів до базової ставки, то підхід В. М. Паліюка зосереджений на якісному та кількісному аналізі саме психологічних феноменів. Він не дає прямої «формули для розрахунку грошей», а надає суду детальний, психологічно обґрунтований висновок про ступінь тяжкості моральних страждань. На основі цього висновку суд, враховуючи принципи розумності та справедливості, вже самостійно визначає розмір грошової компенсації [2; 3].

Запропонований судовими експертами-психологами ОНДІСЕ *нарративний підхід* до визначення моральної шкоди лежить на перетині цих двох тенденцій: він не відкидає потребу в об'єктивізації (про яку зазвичай зазначають замовники такої експертизи), але доповнює її глибоким якісним аналізом суб'єктивного бачення ситуації самим потерпілим.

Концепція нарративу, популяризована такими дослідниками, як Дж. Брунер та Р. С. Сіммонс, стверджує, що люди розуміють себе та світ через створення історій. Наративи структурують досвід, надають йому значення, формують ідентичність та допомагають орієнтуватися в реальності [6].

У світовій психологічній практиці – особливо у клінічній та травмотерапевтичній – суть нарративного підходу полягає в тому, що саме розповідь (наратив) людини про свій досвід є ключовим джерелом інформації про травму та її наслідки [1; 8].

Перенесення цього підходу в площину судової експертизи означає, що оцінка шкоди не може відбуватися без активної участі самого носія цієї шкоди. У контексті визначення моральної шкоди наратив стає не просто описом подій, а динамічним процесом осмислення травми, її інтеграції в життєву історію, наданням їй певної «ваги» та «значення».

Страждання, пережиті потерпілим, не є статичним явищем. Вони осмислюються, вербалізуються, інтегруються в «особисту історію шкоди». Цей процес включає:

- реконструкцію події – спогади про травматичний випадок, його передумови та наслідки;
- вираження емоцій – опис пережитих емоційних станів, їх інтенсивності та тривалості;
- оцінку втрат – визначення того, що було втрачено внаслідок події (здоров'я, соціальний статус, стосунки, можливості, самоповагу);
- формування нових смислів – як травматична подія вплинула на світогляд, цінності, майбутні плани.

Наратив дозволяє потерпілому «розказати свою історію», тим самим надаючи їй чіткіших контурів та вимірів, що є першим кроком до її кількісної оцінки.

У контексті нарративного підходу до проблеми відшкодування моральних страждань експерт-психолог не просто ставить діагностичні питання, але й цікавиться у потерпілого, яку суму компенсації він вважає справедливою за завдані йому страждання? Чому саме ця сума? Що вона для нього символізує або що дозволить компенсувати? Подальша робота експерта – не розрахунок «з нуля», а психологічний аналіз та обґрунтування наданої потерпілим відповіді.

В чому ж, на нашу думку, полягає доцільність такого підходу?

По-перше, в гуманізації та дотриманні принципів справедливості:

- повернення суб'єктності: традиційна експертиза посилює стан потерпілого як пасивного об'єкта (спочатку щодо правопорушника, потім – щодо медичної та юридичної систем). Надання права голосу у визначенні суми повертає людині відчуття контролю та гідності. Це само по собі має терапевтичний ефект і знижує ризик вторинної віктимізації [7];

- відповідність суті моральної шкоди: моральна шкода – це суб'єктивні страждання (ст. 23 ЦК України). Логічно та доцільно, щоб первинна оцінка цих суб'єктивних переживань надходила від самого суб'єкта [5];

- підвищення довіри до правосуддя: коли потерпілий бачить, що його думка не просто вислухана, але й взята за основу експертного аналізу, це підвищує легітимність усього процесу в його очах.

По-друге, у переході до змішаної методології (mixed-methods). Скептики можуть заявити про «ненауковість» такого підходу, оскільки сума, названа потерпілим, є емоційною та довільною. Це хибне твердження. Науковість полягає не у сумі, а в методах її аналізу експертом:

- у якісному змістовно-кількісному аналізі (нарративний підхід): аргументація потерпілого («чому саме ця сума») є безцінним діагностичним матеріалом. Експерт застосовує контент-аналіз та нарративний аналіз до пояснень потерпілого. Наприклад, чи пов'язує потерпілий суму з: *конкретними майбутніми витратами* (такими як психотерапія, реабілітація, зміна місця проживання); *компенсацією за втрачені можливості* (втрату роботи, неможливість здобути освіту); *символічним покаранням* (сума має «покарати» кривдника); *символічним відновленням* (сума, що дорівнює вартості втраченого майна, хоча йдеться про немайнову шкоду) тощо;

- у валідації: експерт не сліпо приймає суму. Він валідизує її, співвідносячи аргументацію потерпілого з об'єктивними психодіагностичними даними (результатами тестів, даними клінічного інтерв'ю). Експерт, спираючись на нарратив потерпілого, пояснює суду, які саме унікальні аспекти страждань (які не можуть бути врахованими стандартними коефіцієнтами) обґрунтовують цю суму.

По-третє, практичною важливістю та інформативністю для суду:

- у «живій» картині справи. Суд отримує не просто «сухий» розрахунок, а розгорнуте психологічне пояснення, що стоїть за цифрами. Це дозволяє ухвалити справді вмотивоване рішення;

- у зміщенні фокусу експерта. Експерт перестає бути «бухгалтером страждань». Його завданням стає глибокий психологічний аналіз особистості в кризовій ситуації. Це підвищує не лише професійні вимоги, але й цінність самого висновку;

- у вирішенні проблеми «стелі» компенсацій. Формульні підходи часто призводять до занижених, «середньостатистичних» сум. Аналіз конкретної

суб'єктивної аргументації дозволяє обґрунтувати вищі суми компенсації у випадках справді тяжких та унікальних страждань, які «випадають» із загальної статистики.

Наративна частина дослідження (отримання та аналіз суб'єктивної суми) включає такі обов'язкові дії експерта, як:

1) Фіксація суб'єктивної суми: *«Яку суму Ви вважаєте справедливою?»*.

2) Еліцитація (виявлення) аргументації: застосування техніки активного слухання та відкритих запитань для отримання розгорнутого наративу: *«Розкажіть, будь ласка, детальніше, з чого складається ця сума?»*, *«Що для Вас символізує ця цифра?»*, *«Які саме втрати (фізичні, емоційні, соціальні) Ви вкладаєте в це число?»*, *«Як ця сума допоможе Вам відновити своє життя?»*.

3) Контент-аналіз наративу: експерт виділяє ключові теми в аргументації потерпілого (наприклад, «страх майбутнього», «втрата довіри до людей», «хронічний біль», «соціальна ізоляція», «витрати на лікування»).

4) Співвіднесення даних: експерт порівнює наратив з об'єктивними діагностичними даними (наприклад, скарги на «втрату довіри» та «страх» (наратив) підтверджуються високими балами за шкалами тривоги (діагностика)).

5) Формування психологічного обґрунтування: експерт готує аргументацію. Наприклад, він має пояснити суду, які унікальні психологічні фактори, виявлені в наративі та підтверджені діагностикою, обґрунтовують саме таку суму; аналізує причини виникнення таких факторів, може вказати у висновку, що об'єктивно страждання підекспертного є глибшими, ніж їх оцінює сам потерпілий тощо.

Для того щоб суб'єктивно сформульована потерпілим сума мала об'єктивне підґрунтя, необхідний інструментарій для її психологічного аналізу. Визначена В. М. Паліюком [3] система критеріїв, адаптована та розширена, дозволяє оцінити глибину та характер психологічних наслідків травматичних подій.

У своїй практиці судові експерти ОНДІСЕ застосовують такі критерії для оцінки моральної шкоди:

Інтенсивність емоційних переживань:

- рівні: від легкого дискомфорту до глибокого горя, паніки, відчаю;
- види: страх, гнів, приниження, сором, тривога, розпач, апатія, втрата інтересу до життя, інш.;
- динаміку: оцінка змін інтенсивності протягом часу.

Тривалість психологічних наслідків:

- гостра фаза: первинна реакція на травму;
- підгостра фаза: тривалі психосоматичні та емоційні розлади;

– хронічна фаза: стійкі зміни особистості, депресивні розлади, посттравматичний стресовий розлад, інш.

Глибина впливу на особистість та життєдіяльність:

– емоційна сфера: стійкі негативні емоційні стани, втрата здатності відчувати позитивні емоції, інш.;

– когнітивна сфера: порушення пам'яті, концентрації уваги, здатності до прийняття рішень, проблеми з мисленням, інш.;

– поведінкова сфера: соціальна ізоляція, агресивність, саморуйнівна поведінка, зміни у режимі сну та харчування, інш.;

– міжособистісні стосунки: конфлікти у сім'ї, втрата довіри, проблеми в професійних взаємодіях, інш.;

– професійна та соціальна реалізація: зниження працездатності, втрата кар'єрних перспектив, втрата соціального статусу, інш.;

– фізичне здоров'я: психосоматичні маніфестації, загострення хронічних захворювань / поява нових, інш.

Дифузність (поширеність) шкоди: оцінка того, наскільки широко негативні наслідки охопили різні сфери життя потерпілого (особистісну, соціальну, професійну, сімейну тощо).

Специфічність та невідновлюваність втрат: оцінка унікальності та незворотності певних втрат (наприклад, втрата певних здібностей, унікальних стосунків, життєвих можливостей).

Наявність вторинних травм: оцінка того, як сам процес судового розгляду або реакція оточення можуть поглиблювати психологічні страждання.

Методологічним викликом цього підходу є можлива надмірна суб'єктивізація процесу формування розміру відшкодування, зумовлена активною роллю потерпілого. І критичний аналіз, і потенційні заперечування можуть вказувати на ризик домінування суб'єктивного фактора у випадках, коли потерпілий безпосередньо залучається до кількісного визначення розміру завданої йому шкоди.

Однак застосовуваний судовими експертами ОНДІСЕ алгоритм дослідження нівелює цей ризик шляхом:

1) Контрольованої суб'єктності, за якої потерпілий не визначає остаточну суму свавільно, а формулює її на основі свого життєвого досвіду, який потім проходить через фільтр об'єктивного психологічного аналізу.

2) Об'єктивного інструментарію: критерії В. П. Паліюка надають експерту систему параметрів, що дозволяють оцінити масштаби шкоди, незалежно від особистих симпатій чи антипатій. Застосування критеріїв у контексті аналізу наративів дозволяє їх подальше вдосконалення, розробку більш детальної шкали оцінки для кожного критерію, адаптування їх до специфіки різних видів моральної шкоди.

3) Експертної верифікації, де експерт виступає гарантом психологічної обґрунтованості, пояснюючи, чому запропонована сума відповідає або не відповідає виявленим стражданням.

Як уже зазначалося, експерти-психологи ОНДІСЕ застосовують запропонований алгоритм у контексті та у поєднанні із підходом В. П. Паліюка. Але ми вважаємо, що доповнення алгоритму наявної експертної методики (підхід О. М. Ерделевського) етапом нарративного дослідження також є доцільним.

У такому випадку експерт матиме змогу порівняти суб'єктивну суму з базовим розрахунком і констатувати, що суб'єктивне сприйняття шкоди потерпілим адекватне та об'єктивно підтверджується як діагностичними даними, так і стандартними розрахунками; або ж у випадку значного перевищення суб'єктивної суми таки спробувати розібратися, чи наявні у ситуації унікальні психологічні фактори (виявлені в нарративі та підтверджені діагностикою), що не враховані формулою.

Практика сліпого застосування формульних методів у визначенні моральної шкоди веде до дегуманізації правосуддя та ігнорування унікальності людського досвіду. Запропоноване доповнення дозволяє подолати цю проблему.

Такий змішаний (кількісно-якісний) підхід перетворює експерта-психолога з «калькулятора» на повноцінного фахівця з психічного здоров'я, що надає суду не просто цифру, але й глибоке розуміння людського болю.

Отже, автори представленого допису переконані, що майбутнє експертизи моральної шкоди в Україні лежить у площині поглиблення психологічного аналізу та відходу від формалізованих розрахунків. Підхід В. П. Паліюка надає для цього міцну теоретичну та методичну основу. Подальше вивчення та вдосконалення цього підходу, розробка на його основі нових валідних діагностичних інструментів дозволить значно підвищити якість, об'єктивність та обґрунтованість судово-психологічних експертиз, що, своєю чергою, сприятиме більш ефективному захисту прав та інтересів громадян у суді.

Перелік використаних джерел:

1. Бенкс К. У. Наративні методи в психотерапії / Пер. з англ. О. Мартинюк. Київ : Інститут сучасної психотерапії, 2019. 320 с.
2. Журавльова М. О. Обґрунтованість використання презюмованої моральної шкоди експертами-психологами. *Фахове загальнодержавне науково-практичне та науково-методичне видання : межвідомчий науково-методичний збірник. Слово національної школи суддів України* / редкол.: Ю. О. Волошин (голов. ред.) та ін. Київ. 2020. Вип. 3 (32). 2020. С. 170–177.
3. Журавльова М. О. Особливості судової та експертної практики у справах, пов'язаних з встановленням грошового еквівалента моральної шкоди. *Криміналістика і судова експертиза : межвідомчий науково-методичний збірник. Київський НДІ судових експертиз* / редкол.: О. Г. Рувін (відповід. ред.) та ін. Київ. 2016. Вип. 61. С. 522–530.

4. Паліюк В. П. Методологічні засади судово-психологічної експертизи моральної шкоди. Київ : Істина, 2007. 184 с.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 09.10.2025).
6. Bruner J. The narrative construction of reality. *Critical Inquiry*, 1991. 18(1). P. 1–17.
7. Campbell R. The psychological impact of rape: A review of the literature and implications for research and practice. *Journal of Traumatic Stress Practice*. 2008. Vol. 1(1). P. 1–24.
8. White M., Epston D. Narrative Means to Therapeutic Ends. New York : W. W. Norton, 1990. 256 p.

References:

1. Benks, K. U. (2019). Narativni metodi v psihoterapiji [Narrative methods in psychotherapy] / Per. z angl. O. Martinyuk. Kyiv: Institut suchasnogo psihoterapiji, 320 s.
2. Zhuravlova, M. O. (2020). Obgruntovanist vikoristannya prezyumovanoi moralnoi shkodi ekspertami-psihologami [The validity of the use of presumed moral damage by expert psychologists]. *Fahove zagalnodierzhavne naukovo-praktichne ta naukovo-metodichne vidannya: mezhvidom. nauk.-metod. zb. Slovo nacionalnoi shkoli suddiv Ukrayini / redkol.: Yu. O. Voloshin (golov. red.) ta in. Kyiv. Vip. 3 (32) 2020. S. 170–177.*
3. Zhuravlova, M. O. (2016). Osoblivosti sudovoyi ta ekspertnoyi praktiki u spravah, pov'yazanih z vstanovlenniam groshovogo ekvivalenta moralnoi shkodi [Peculiarities of judicial and expert practice in cases related to the establishment of the monetary equivalent of moral damage]. *Kriminalistika i sudova ekspertiza: mizhvidom. nauk.-metod. zb. Kiyivskij NDI sudovih ekspertiz / redkol.: O. G. Ruvyn (vidpovid. red.) ta in. Kyiv. Vip. 61. S. 522–530.*
4. Paliuk, V. P. (2007). Metodologichni zasadi sudovo-psihologichnoi ekspertizi moralnoi shkodi [Methodological principles of forensic psychological examination of moral damage]. Kyiv: Istina, 184 s.
5. Civilnij kodeks Ukrayini vid 16.01.2003 № 435-IV: vebсайт. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (data zvernennya: 09.10.2025).
6. Bruner, J. (1991). The narrative construction of reality. *Critical Inquiry*, 18(1). P. 1–17.
7. Campbell, R. (2008). The psychological impact of rape: A review of the literature and implications for research and practice. *Journal of Traumatic Stress Practice*. Vol. 1(1). P. 1–24.
8. White, M., Epston, D. (1990). Narrative Means to Therapeutic Ends. New York: W. W. Norton, 256 p.

Дата надходження статті: 31.09.2025

Дата прийняття статті: 30.10.2025

Опубліковано: 05.12.2025

